

Bøndernes udbyggere – og Kongens!

Af Jesper Vang Hansen

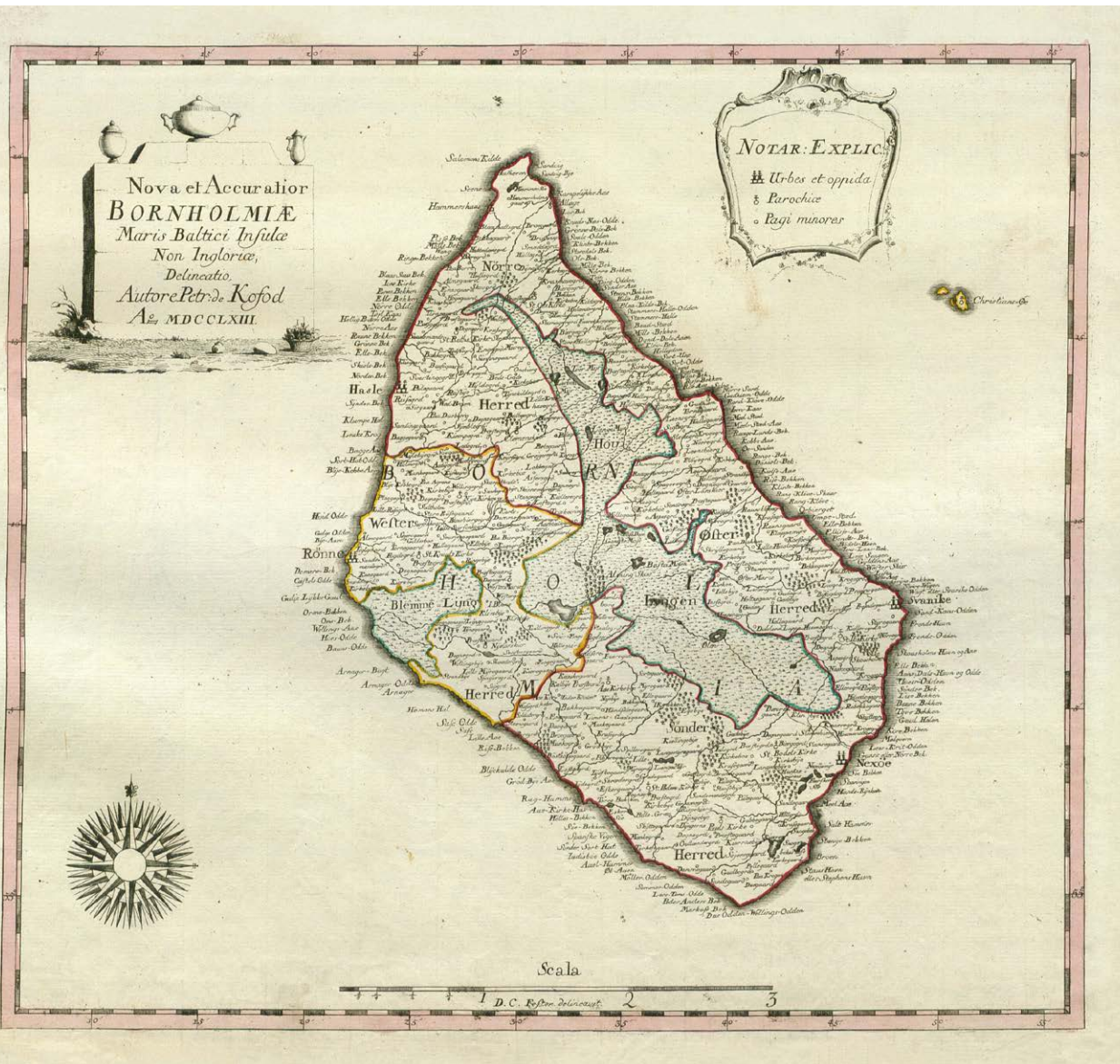
Indledning

Vi kender meget til de bornholmske gårdes historie, men mangler viden om udbyggernes og husmændenes huse på landet. I 1950 udkom »Landbruget og dets Biografier«, populært kaldet »Sladbogen«, med beskrivelser af landejendommenes ejere og bedriften. Det blev et populært værk med øjeblikbilleder af landbruget på Bornholm. Beskrivelsen af ejendomme i 1950 savner forhistorien og det er langt fra alle ejendomme, der er med. Beskrivelsen i 1950 står på skuldrene af 1800-tallet, som igen har rødder i 1700-tallet osv., hvilket er vigtigt at erkende, for at skabe et nuanceret billede af forholdene. Der er dog en god indledning om landboforholdene på Bornholm, skrevet af K. Thorsen, men det er primært jordbesidderne han omtaler i 1700-tallet, altså gårdene og ikke udbyggerne, der ikke ejede, men fæstede/lejede jorden.

Jesper Vang Hansen, tidl. direktør for Rundetaarn, nu pensionist med bolig dels på Christianshavn dels i Sandkås. Formand for Bornholms Historiske Samfund siden 2013. Gennem hjemmesiden <https://bornholmerting.dk> formidler han lokalhistorisk stof, der tager udgangspunkt i de oprindelige historiske kilder. På hjemmesiden findes kilderne til denne artikel. Her er affotograferede dokumenter og samtidens litteratur. Flere dokumenter er transskriberede. På hjemmesiden findes en hus- og beboerlister for ejendomme på Nordbornholm for 1914.

Denne artikel handler om 1700-tallets udbyggere, om dem der ikke bor på gårdene.

Udtrykket »Udbyggere« er specielt for Bornholm. Hvorfra begrebet kommer, vides ikke, men i skøder på gårde fra 1600-tallet

Peder Kofods kort 1763 med højlyng og bøndergårde.

omtales deres huse som »udhuse« på deres »udmarker«. Her boede landarbejderen eller måske gårdens ældre familiemedlemmer på aftægt. Husene ejedes af gårdejerer.

Udbyggerhusene lå enten på bondens eller kongens jord. Nogle af dem havde fæstet jord, andre havde intet.

Udbyggere på Bornholm i 1700-tallet svarer til de, der i resten af Danmark kaldtes for husmænd. I starten af 1800-tallet blev titlen »husmand« efterhånden også på Bornholm mere almindelig end udbyggere. Udbyggerbegrebet forsvandt fuldstændig i midten af 1800-tallet.

Udbyggere i samtidens litteratur

Der er få oplysninger om udbyggerne i samtidens litteratur og dokumenter.

I Borringholms Krønike fra 1671 beskriver Mads Pedersen Ravn (1602-1677) udbyggere og husmænd som en og samme gruppe:

»Udbyggere ere ligesom Husmænd, paa hvilke man ikke kan have noget vist Tal, thi de ere ikke gerne stadige og blivende, uden flakke fra et Sted til det andet, fra et Sogn til det andet, og er der vel somme Bønder, der haver af saadanne 2-3-4-5 eller flere paa deres Gaards Grunde. Disse betaler Bonden for Hus og Jord og gør deres Dagsværk aarlig til Slottet.«

Erich Pontoppidan (1698-1764) skriver i »Den Danske Atlas« om Bornholm, at bøndergårdenes antal var 906, og han regner med, at der er dobbelt så mange udbyggerhuse og små steder på Bornholm. Han skriver endvidere:

»Under de fleste Gaarde sortere adskillige Udbygger-Huse og Familier, hvis Tal i de sidste Aaringer merkeligen er forøget,

særdeles hvor Gaardens Mark grændser mod Lyngen, eller den tilforn ommeldte skarpere Grund, som skiærer langs igiennem det mellemste af Landet. Her findes mangan Bonde, som paa sine Udmarker haver 6 a 8, ja nogle 10, 12 a 15 Huusmænds Familier boende under sig, og endda klages der, saavelsom andensteds, over Folke-Mangel, særdeles siden man har begyndt at antage sig Agerdyrkingen med mere Flid. Saa have og Krigstiderne draget usædvanlig mange Huusmænds Sønner og andre af Landet, ved Haab om god Hyre i Søe-Tieneste.«

Peder Nikolai Skougaard (1783-1838) angiver, i sin »Beskrivelse over Bornholm« fra 1804, at der er dobbelt antal husmænd i forhold til bønderne.

Skougaard refererer til den tidligere amtmand Thorkild Fjeldsteds promemorial fra 1780 og skriver:

»Ved de fleste Bøndergaarde findes Husmænd, som her i Landet kaldes Udbyggere (Ubygjara) at være nedsatte; disse bo enten paa Bøndernes Grunde, eller paa Livstid fæstede Udmarker, som tilhøre Hans Majestæt, hvilke for en Del til Sædeland ere oprøddede, og ere alle dertil ved god Anvendelse brugelige. De Udbyggeres Vilkaar, som bo paa Bøndernes Grunde, ere meget maadelige og langt værre end deres, som have fæstet Kongens Marker; thi sjælden faae hine ordentlige Fæstebreve, og jages ofte fra Huset i Utide, maa derhos betale dobbelte Afgifter, og Gjøre meget Hoveri (Dagsværk, paa bornholmsk Daisvarkje) til Husbonden, fremfor Kongens Fæste-Udbyggere...«

Den tidligere amtmand Friderik Thaarup (1766-1845) definerer udbyggere som dem, der havde jord til dyrkning og som

Grusvej 3, matrikel 17k, parcel af Søndre Bedegadegård, BM 261x34. Foto Ch. L. Sundbøll.

betalte kvartalsskatter til kongen. Thaarups beregninger byggede på sandemændenes årlige indberetninger, hvilket betyder et færre antal udbyggere end de ovennævnte forfattere.

I 1805 skriver Thaarup, at der på hele øen var 953 udbyggere – altså lidt flere end antallet af gårde. De fleste udbyggerne havde 2 til 3 tøndeland (å 14.000 kvadratalen) og de største op til 14 tøndeland sædsjord, som var betegnelse for agerjord og 6 tøndeland kløvgang, som på Bornholm var betegnelse på ringere jorde, der kun lejlighedsvis blev dyrket eller var engarealer til græs.

I 1805 havde sandemændene indberettet, at udbyggerne disponerede over 1530 tøndeland sædsjord, og 514 tøndeland kløvgang.

Thaarup gør sig også umage for at skønne udbyggernes besætning. Han regnede

med, at hver i gennemsnit havde en hest, en ko, fire får og et til to svin.

Amtmændene Thorkil Fjeldsted og Thaarup nævnte, at bondens forhold til sine udbyggere burde reguleres ved lov ligesom udbyggere på kongens jorde var det. Hvad de egentlig mente, blev ikke formuleret, men må betyde, at der ikke var faste regler for bonden, der udstedte og overdrog af fæstebreve.

Vi kan takke amtmand Thaarup for, at mange statistiske oplysninger blev indsamlet og bevaret til i dag. Han er den første, der indgående beskriver udbyggerne og anslår antal og størrelse. Hovedværket var hans Amtsbeskrivelse fra 1839, men allerede i 1810 udgav han »Kort oversigt over Bornholms Amt«, der formulerede landbrugets situation og dermed også udbyggernes problemer.

Det særegne Bornholm

De forfattere, som ovenfor er nævnt, er alle bevidste om Bornholms særlige forhold omkring manglende hovedgårde og underliggende bøndergårde, som det ses i resten af Danmark.

Der var ingen landsbyer med dyrkningsfællesskab, men derimod, som Thaarup skriver, lå gårdene »adspredte, men nogenlunde på samme strøg«. Men der var ingen af ovennævnte forfattere, der betragtede bondestanden som en privilegeret klasse, der ejede jorden eller havde den på vilkår, som udbyggere og andre på landet måtte indordne sig under.

Udmarken

Siden middelalderen havde alle benyttet sig af udmarkerne i fællesskab. Om sommeren var udmark græsgange for heste, kvæg, får, svin, gæs og året rundt til lyngrivning. Bondejord og udmarken var adskilte af »udmarksgærdet«, som blev vedligeholdt af de bønder, der havde jord, der stødte op til udmarken.

Amtmand Fjeldsted skrev i 1780 om udmarken, at den spiller en væsentlig rolle for udbyggerne i 1700-tallet:

»Da Jeg har nævnt Udmarker, maa Jeg ligeledes give kort Begreb derom: Bornholms Land, i hvor godt det er, og i hvor brugbar dets meste Overflade er til al Slags Agerland, er det dog ikke mere end tre Fjerdendele; Resten er udyrkede Hedemarker, Skov og Lyng, og mange Steder blot udyrket og tuet Græsmark.«

Fjeldsted var klar over, at udmarken var det store stridsspørgsmål, som alle havde en mening om:

»...saa have dog Indbyggerne, ingen Stand i Almindelighed undtagen, den Mening endnu, at disse Marker høre dem til, at de skatte derfor, eftersom hver Gaard maa yde saa meget Smør til Amtstuen; de fleste, besynderlig de, som selv ikke trænge, der og misunde Andre...«

I 1782 blev det pålagt sandemændene at tælle, hvor mange kreaturer der græssede på udmarkerne. Resultatet blev overraskende stort: 5.484 heste, 6.879 hornkvæg, 22.808 får, 4.512 svin og et ukendt antal gæs. Der var ingen tvivl om udmarkernes vigtighed, selv om tallene var overdrevne.

Thaarup angav i 1810 den bornholmske udmark til 32.000 tøndeland.

Det største område var højlyngen med Almindingen i midten og med grene mod syd til Bodilsker og mod nord til Rutsker. Mod syd var Blemmelyng, samt mindre områder, som Slotslyngen i nord og Sømarken i syd. Thaarup medregnede ikke de såkaldte strandmarker, selv om de også fungerede som fælles sommergræsmarker for bønderne, hvis jord gik til udgærdet, samt for købstæderne og fiskerlejerne.

Udmarkens lyng og krat kunne nemt ryddes og forvandles til avlsjord. Udmarksgærdet blev flyttet og jord blev lagt til bondens jord eller folk byggede huse på lyngen og indhegnede jord til eget brug. Fællesskabet blev forsømt.

I slutningen af 1600-tallet og starten af 1700-tallet opstod tvivl om, hvem der egentlig var den retmæssige ejer af jorden. Bønderne mente et, Kongen noget andet og udbyggerne så nye muligheder på udmarken.

Interesserne var mange og udmarks-spørgsmålet var en gordisk knude, der skulle løses.

Bjørnshøj, luftfoto 1990.

Kommissionerne i 1720-1739

I 1709 dukkede de første retssager op om ejendomsretten til dele af udmarken. Bøndergårde, der ikke lå op til udmarken, ønskede at fastholde fællesskabet. Bønder med jord mod udmarken gjorde krav på deres »fortov«, som det stykke udmark, som de gennem årtier havde dyrket uden nogen havde grebet ind. Stridighederne endte med en landstingsdom den 27. november 1715, der fastslog at al udmarksjord tilhørte kongen, men at brugsretten tilhørte alle.

Dommen løste dog ikke problemet. Bønderne påstod, at deres gårde havde ret til fortovet, fordi der i deres skøder almindeligvis blev brugt vendingen om, at gårdejeren måtte nyde og beholde gården, med al dens tilliggende jords ejendom, in-

den og udengærdes, intet fraskilt... Flere gårdejere fremlagde tingsvidner, der bekræftede ejerskabet helt tilbage til Holger Rosenkrantz tid, da han var lensmand på Bornholm (1627-1645). Den smørskat, som de betalte, omfattede også skat af jord på fortovet.

Uenigheden mellem bønderne og øvrigheden var voldsom. Især bønderne fra Østerlars og Klemensker var aktive i stridighederne. Rentekammeret måtte ned sætte en kommission til at undersøge sagen. Den første kommission 1720-1722 løste ikke problemet. Det gjorde den næste, der fungerede i årene 1723 til 1727, heller ikke, men der blev åbnet op for, at udbyggerne kunne få fæstebreve på kongens jord. En tredje kommission 1738-1739 løste andre problemer.

De bønder, som bevisligt havde brugt udmarken, skulle nu fæste jorden, og betale årlig skat til kongens kasse, da jorden tilhørte kongen. I løbet af 1700-tallet blev således 6.643 tøndeland af udmarken bortfæstet til bønder eller udbyggere, hvilket svarede til godt 20%. Resten blev bevaret til fælles brug.

Bornholmerne var hurtige til at klage til kongen over uretfærdigheder, også dem over de, der var koblet til udmarksproblemerne. De tre kommissioner blev afløst af »Den bestandige Kommission« i 1742, hvor alle stridsmål skulle nu behandles. Fra nu af var det ikke muligt at sende klager direkte til kongen, de skulle først behandles af den bestandige kommission. »Den bestandige Kommission« virkede til 1802 og deres protokol skal, sjovt nok, findes i krigsmini-

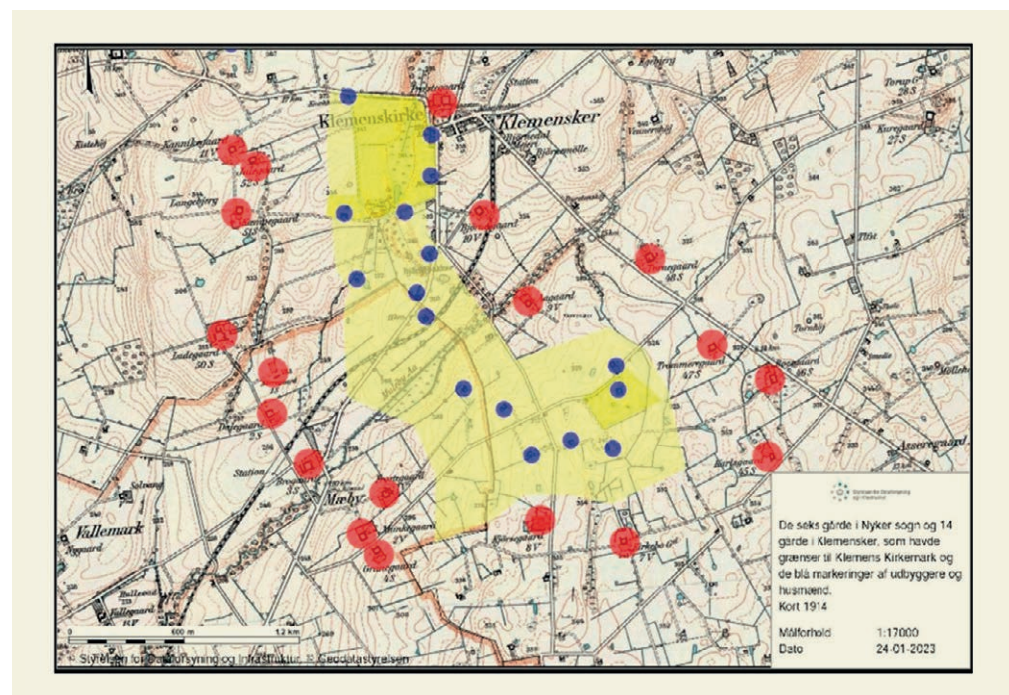
steriets arkiv! Udmarken forblev et problem meget længe. Den sidste udmarkskommission blev nedsat i 1907.

Klemens kirkemark

Den første kommission i 1720 behandlede blandt andet Klemens Kirkemark, der var en udmark, der strakte sig fra dalen vest for præstegården i Klemensker til Kørsegaard i syd.

Denne udmark var på vej til at forsvinde fra det gamle fællesskab, hvor alle havde ret til brug udmarken.

På udmarken var udbyggerhuse og en vejmølle opbygget og hver i sær, havde de lidt jord til avl. Husene på udmarken var omkransede af gårde, der havde forskellige interesser.

Klemens Kirkemark – Markeringer af JVH.

Klemens Kirkemark blev opgivet som fælles udmark. Kun et par af de 12 udbyggere fik kongeligt fæstebrev. Resten blev lagt til »bondens fortov« og dermed var det bonden, der udstedte fæstebrev og forlangte arbejdsdage af udbyggerne og ikke kongen.

Tal på Bornholms landbefolkning

For årene 1710, 1753, 1787, 1801 og 1834 findes pålidelige tal for Bornholms befolkning for både købstæderne, inklusiv Al-linge og Sandvig, og landet:

Der findes ikke samlede tal for fordelingen af indbyggere på henholdsvis gårde og øvrige bebyggelse for hele Bornholm.

Thaarup oplyser, at i 1834 var gårdenes antal på Bornholm 947, hvorimod der var 2163 udbyggerhuse og huse med og uden jord. Af de 2163 huse lå de 640 på kongens jord.

Eksakte tal for fordelingen af beboere på gårde og huse kræver en nærmere undersøgelse, som jeg har foretaget for Klemensker sogn.

»Paa Clemens Kirkes Marck har der ligget 12 smaa Huse over 200 Aar med lidet Jord, besiddet af Tiggere og Arme, som jeg, u-rost for Gud, mest maa føde, med deres Børn. Det 3die Hus har ligget over 40 Aar til Præstegaarden og besiddet af en vanfør stackels gammel Mand, men dog er jeg med de andre truet med Pantning og Excecution af Fæstet af disse smaa Huses tilliggende jordplet og give aarlig Skat deraf... At Supplikanterne ønsker Pass at reyse over; thi det gaar miserabel til nu paa Bornholm.«

Citatet stammer fra sognepræsten i Klemensker, Hr. Jørgen Axelsen Sandbye, der den 5. juni 1721 skrev på bøndernes »supplik«, som var et klagebrev til kongen og udmarkskommissionen om, at de nu skulle betale fæsteafgift og årlig leje for at benytte jorden på udmarken. En udgift, sagde de, der kunne resultere i, at de måtte gå fra hus og hjem.

Udmarkens omkringliggende bønder mente, at de havde købt deres gårde med ret til at have »Fægang, Lyngslet og Tørvegravning baade inden- og uden Gærdet«, som der stod i deres skøder.

Præsten, der også var landmand, var i princippet enige med de 16 bønder i Klemensker og Nyker, men syntes også, at udbyggerne, der også var hans sognebørn, skulle have mulighed for at bo og dyrke jorden.

Klemens Kirkemark var allerede ved at blive opgivet som fælles mark, og udsigten til at bønderne skulle betale for herlighederne, splittede bønderne. Bønderne i Nyker sogn ville have fællesskabet genindført og Klemenskers bønder så gerne, at udmarksjorden blev lagt til gårdene. Udbyggerne kom i klemme.

År og indbyggertal for hele øen	Heraf på landet inkl. fiskerlejerne
1710 – 14.298	10.357 – 73%
1753 – 17.097	12.408 – 73%
1787 – 17.682	12.365 – 70%
1801 – 19.013	13.087 – 69%
1834 – 24.238	16,227 – 67%

Klemensker	1771	1787	1801	1834
Antal gårde#	89	88	88	88
Antal huse på fæstejord	120	144	151	222 heraf 66 på kongens jord
Totale befolkningstal	1200 (anslået)	1250	1272	1595
Antal beboere på gårdene	204*	668	669	640
Beboere i andre huse	228*	572	603	955

inklusive præste- og degnegård. * Uden børn og tjenestefolk mm.

Klemensker som eksempel

En analyse af folketællinger er nødvendig for at opdele befolkningen i de forskellige boligformer.

»Oeders efterretninger« fra 1771 er den første egentlig folketælling, men den har blot medtaget ægtepar, enkemænd og enker. Børn, tjenestefolk og andre ugifte personer mangler.

Folketællinger i 1787, 1801 og 1834 har derimod klare opdelinger af bønder og anden befolkning.

I perioden frem til 1834 skete en forøgelse af antallet af andre huse og dermed flere beboere. Gårdenes antal er det samme og der bor det samme antal mennesker.

Befolkning og boligfordeling er formentlig nogenlunde den samme, som i de øvrige landsogne på Bornholm.

Nederst i hierarkiet var inderster, der boede til leje. Dem var der få af i Klemensker. Aller nederst var de, der boede »til Hold« hos udbyggerne. Det betød, at de boede i huset efter aftale. Som regel var det fattigfolk, der mere eller mindre var tvunget til at

bo der på andres regning – som regel sognets fattigvæsen. »Beboere i andre huse« er et vidt begreb.

Beboelseshuses ejerforhold

På Bornholm var det almindeligt, at man ejede det hus man boede i, uanset om de lå på fæstejord eller ej. Huset kunne ejeren sælge til hvem som helst, men jordejeren havde ofte forkøbsret til huset. Periodevis kunne et hus også ejes af jordejeren, men det var næsten altid tidsbegrænset.

Næsten alle huse lå på fæstejord, der tilhørte bonden, kongen eller på præste-, degne- eller gildesbojord. Der var kun meget få huse, der ejede jorden. Under det store krongodssalg i 1744 blev kun ti huse med jord solgt til selveje. Selvejende husmænd eller, som man kaldte dem parcellister, dukkede først op i starten af 1800-tallet, hvor enkelte gårde blev tilladt opdelt i parceller og solgt på auktion. Først fra midten af 1800-tallet solgtes fæstejorden til husmændene.

Ejere af huse med fæstejord blev i folketællinger kaldt for avlsbrugere.

Jordløse huse

Jordløse huse var de, der ingen fæstejord havde eller blot havde en »Hus- og Kaalhaveplads« på en skæppe land (689,5 m²), der betalte leje til jordejeren.

Thaarup angiver, at 28% af husene på Bornholm var jordløse huse, der enten ingen jord havde eller blot havde fæstejord til et hus og en have. For Klemensker gjaldt, at 17% eller 37 af de i alt 222 huse var jordløse. Det færre antal i Klemensker skyldes, at sognet ikke har et fiskerleje, hvor de fleste huse er jordløse.

Huse uden jord på bondens ejendom er svære at lokalisere. De kunne være små to fags huse, der blot var et par rigsdaler værd. Der er ofte ingen skriftlige dokumentation på disse. Nogle gange nævnes de i skifter,

andre gange er det kun i fattigprotokollerne disse små og usle boliger nævnes.

I de små huse boede landarbejdere eller spindekoner, der alle var helt afhængige af at kunne afsætte deres arbejdskraft til bønderne.

Fæstebreve

Fæstebreve udstedt på bondens og kongens jorder var næsten altid på livstid i 1700-tallet. I 1800-tallet blev fæstebreve på 40 eller 50 år de almindeligste.

Ved fæstets indgåelse blev der betalt en indfæstningssum på 5, 10 eller flere slettedaler efter jordens størrelse, bonitet og fæstetidens længde. Der er eksempler på,

Fæstebrev fra 1727.

at fæsteren betalte op mod 100 slettedaler i indfæstning. Der var en årlig leje på 4-6 slettedaler om året og 3-6 dages arbejde på gården.

Amtsforvalteren udstedte fæstebreve på kongens vegne og han havde styr på, hvem der havde fæstemålet. De fleste fæsteprotokoller og mange originale fæstebreve er bevarede til i dag. Fæstebreve på bondens jord er derimod sjældent bevarede, da de næsten aldrig blev tinglyst i 1700-tallet. Først fra 1820-1830 blev det almindeligt at tinglyse fæstebreve, fordi de kunne være garanti for en lånekapital.

Overdragelse af fæstejord

Selv om fæstebrevene blev udstedt livsva- rigt, skete det ofte, at huset skiftede ejer. Retten til fæstejorden fulgte som regel hu- set, så solgte man huset, fulgte fæstebrevet med. Grundejeren kunne gøre brug af sin forkøbsret til huset og dermed bestemme, hvem der kunne overtage fæstejorden.

Grundejerens forkøbsret kan sjældent påvises, men må have været almindeligt for at tiltrække udvalgte folk, som landar- bejdere og håndværkere, der var vigtige for gårdens drift. Simblegård, der var en af de største gårde på Bornholm, brugte forkøbs- retten aktivt for at tiltrække arbejdskraft.

Overdragelsen af fæstekontrakten var belagt med en afgift til jordejeren, som kunne være op til halvdelen af den oprin- delige indfæstningsafgift.

På større gårde var det desuden almin- deligt, at udbyggerhuset blev brugt som af- tægtsbolig for den ældre generation. Kok- kedal i Klemensker var aftægtsbolig i flere årtier, hvilket bevirkede, at huset ikke blev pålignet kvartalsskatter.

Udbyggerne på kongens jord fulgte samme regel som på bondejord. Fæstebre- vet fulgte huset, men følges ofte af en an- befaling fra for eksempel nabo, sandemand eller præst.

Jordløse huse på kongens mark fik altid kgl. fæstebrev på husplads og kålhavaplads. Overdragelse af fæstebrev synes at være en formalitet, når der ikke var jord involveret. En datter kunne være husejer og dermed få fæstebrev på huspladsen, og der er også ek- sempler på, at datteren overtager hus med fæstejord.

Overdragelse ved dødsfald

Hvis udbyggerens kone døde, varede det ikke mange måneder før manden giftede sig på ny. Mand og kones arbejdskraft var nødvendig.

Fæstebrev udstedtes til både mand og kone, hvorfor enken i princippet kunne blive siddende i huset og bevarede fæste- brevet efter mandens død. Men reelt kunne en mands arbejdskraft ikke undværes. En overdragelse af hus og fæstejord var nød- vendig. Hvis arvinger manglede eller de ikke var i den giftefærdige alder, så havde enken mulighed for at gifte sig igen. Ægte- skab med en yngre mand kunne sikre en- ken et udkomme.

Når enken døde, kunne den nye mand gifte sig og stifte ny familie. Den nye mand var ikke »opsidder« på huset, ligesom ved gårdene, der var underlagt sæderettigheder, som sikrede enkens børns arveret til går- den. Sæderettighederne til gårde var en af grundene til, at udbyggere havde svært ved at blive gårdmænd.

Yngre arbejdsduelige mænd kunne ved ægteskab med en enke blive husejer og få en

ny position i livet. Jordejeren fik en mand, der kunne levere et kvalificeret arbejde på gården. Dog afslører tingbøgerne at ved stor aldersforskel, skete det, at den yngre ægte- mand forgreb sig på tjenestepiger i nabola- get. Hvis det fik følger blev han anklaget for hor. Hor i ægteskabet blev straffet hårdt med arbejde i tugthuset. Ved tredje gang endda landsforvisning. Der er eksempler på, at en- ken ved et bønsskrift til kongen fik nedsat straffen til hendes forsørger.

Undentag

Overdragelsen af hus og tilhørende fæste- kontrakt til søn eller svigersøn blev næsten altid fulgt af en forsørgelsesaftale, en så- kaldt »Undentagskontrakt«, ligesom det var skik og brug for gårdfolk. For udbyggere, hvor pengene var færre, var kontrakten mindre omfattende end på gården.

Undentagen bestod af frit ophold i huset til begge ægtefæller så længe de levede. De skulle have kost, varme, klæder og pasning under sygdom og til sidst en anstændig be- gravelse. Undentagskontrakten fulgte ejen- dommen ved overdragelse til anden person, men blev som regel udlignet ved hussalg.

Geografisk og social mobilitet

Folketællingerne oplyser ikke om fødested før 1845, hvilket gør det vanskeligt at un- dersøge udbyggenes geografiske mobilitet. Kirkebøgerne har i perioden 1814-1876 til- og afgangslister, men for 1700-tallet findes ingen registreringer om fødested.

Efterfølgende betragtninger er grundet på undersøgelse af relativt få personer og tilmed i Klemensker, hvor kirkebøger før år 1800 ikke eksisterer.

I Klemensker var det almindeligt, at ud- byggerne overlod hus og fæstebreve til søn/ svigerdatter eller datter/svigersøn. Døtrene og sønnerne fandt ægtefællen i den nær- meste egn og sjældent i et andet sogn. Ikke sjældent ses, at man indgår ægteskab sam- me år, som man overtager huset.

Jeg mener ikke, at Mads Pedersen Ravens påstand om, at udbyggere flakker fra sted til sted, er rigtig. Udbyggere flytter sig ikke langt. Sønner og døtre kom i tjeneste på gårde i sognet eller i de nærmestliggende sogne. Sjældent overskred man en linje, der skilte Bornholm i en nord-vestlig del og syd-østlig del, med Østerlars og Vesterma- rie som grænseområder, der både rettede sig mod nord og mod syd.

Hvad angår den sociale mobilitet var det sjældent, at udbyggere og husmænd blev gårdfolk. Med de klart begrænsede antal gårde var det mere almindeligt, at sønnerne af gårdmænd blev udbyggere eller at gård- mandsdøtrene blev udbyggerkoner.

Udbyggenes skatter

Fæstejorden var belagt med skatter og af- gifter. Til kongen betaltes kvartalsskat, som blev fastsat til fire skilling for hver tønne sædsjord. Tre tønner kløvgang svarede skattemæssigt til en tønne sædsjord.

Udbyggerne, både de med og uden fæ- stejord, skulle betale delinkventskat, en skat der var med til at betale bøddelens løn. Gennem årene blev andre offentlige afgif- ter lignet på udbyggere. Til fattigvæsenet betaltes fire skilling om året. Til præsten var udbyggerne pligtige at yde en dags ar- bejde og til degnen en halv dag. Derudover betaltes hver udbygger med jord otte skilling til kirken og uden jord fire skilling.

Udbyggernes erhverv

Oeders tælling fra 1771 nævner kun få »erhverv«. På nær to vejrmøllere og en smed var alle enten bonde eller udbygger.

I 1787 er erhvervsbetegnelsen mere nuanceret, men stadig fokuseret på det vigtigste for øvrigheden, nemlig adgang til jorden, som var afgørende i skatteberegninger. I Klemensker var der tre skomagere, som alle også var husmænd, to vejrmøllere, hvoraf den ene også var glarmester, en skrædder, en bødker, en smed, en snedker og en tømmermand.

I 1801 var der fem vejrmøllere, to snedkere og to skræddere med jord til dyrkning. Desuden var der tre skræddere, to tømmermænd, en skomager og en glarmester, alle uden jord.

Christian den 5's danske lov forbød landhåndværk på landet på nær grovsmede, tømmermænd, bødkere, skræddere, der syede vadmel og skomagere, der syede bøndersko. Loven tror jeg ikke blev håndhævet på Bornholm. Jeg kender ingen retssager herom.

En bondedagbog om håndværk

Forklaringen på de manglende håndværk i 1700-tallets folketællinger er snarere, at den uundværlige håndværksmæssige færdighed var spredt mellem mange udbyggere og husmænd. Jeg kender ingen skriftlige beretninger fra 1700-tallet, men en dagbog fra 1831 til 1840, skrevet af Hans Thorsen på Hulvang på Simblegårdsvej, fortæller om det. I folketællingen var han snedker og dyrkede fæstejord fra Simblegård.

Dagbogen afslører, at Thorsen håndterede mange former for håndværk og færdigheder, der skulle til for at bygge huse:

Træfældning, opskæring, transport af træet og andre bygningsmaterialer, tømmerrejsning, kliningen og hjælp til tækning af tag. Det var Thorsen, der primært stod for opførelse af en længe på Simblegård i løbet af tre måneder i 1834.

Han opførte bageovne, gravede brønde, og var med til at reparere plove og vogne i samarbejde med smeden. Han slagtede for folk og ringede grise, men reparerede også sko og slog klamper på træsko. Han havde også et lille rebslageri, hvor han udnyttede hampen, som han selv dyrkede. Han kunne tillige reparere kobberkar.

Snedkeriet blev hans hovedhåndværk. Han lavede vognhjul, møbler, tønder, baller og ligkister, væve og kærner, samt en del husgeråd.

Hans Thorsen havde usædvanlig mange færdigheder og blev sikkert betragtet som en »klog mand«, der ud over alt det håndværksmæssige arbejde praktiserede åreladning. Han og konen, Martha, udførte mere end 100 åreladninger med et instrument, der kaldtes for en »aarlasnappert« (=snepert). For at komplementere historien om Hans Thorsen skal nævnes, at han også spillede på violin til familiefester.

Hans Thorsens evner overgik sikkert de flestes; men det er et godt billede af udbyggeren, der kunne tilbyde sin alsidige arbejdskraft til bonden og andre i nabolaget. I de officielle dokumenter og i folketællingen var det dog afgrøden, der kunne dyrkes, der var det vigtigste.

Husenes beliggenhed og størrelse

I Klemensker lå selvejergårdene på en langsgående linje nord-syd og gårdens grunde var langstrakte arealer, der strak-

te sig mod øst og mod vest med gården i midten. Udbyggernes huse lå derfor oftest længst øst eller vest for gården. De ældste udbyggerhuse med fæstejord kom derfor også til at ligge på linje med hinanden.

Huse med fæstejord var som regel på mindst 6-7 fag i en lang længe bygget i vest-østlig retning. I kilderne læses om »stuehuset« på 2-3 fag sammenbygget med »lo- og ladehuset« med stald, lade og lo.

Udbyggerhusene med megen fæstejord kunne være op til 19 fag, og stadig i en lang længe. Udbyggerhuse havde sjældent flere længer. Udvidelser skete som regel ved tilbygning af tværlænge. Halvtagstilbygninger ved gavlene ses også ofte.

De gamle, lange udbyggerhuse med beboelse og lade i samme længe, ses endnu i det bornholmske landskab, men de er ved at forsvinde.

De jordløse huse var mindre, ofte to til fire fag, og var placeret vilkårligt på gårdens ringeste jorde. Flere små huse blev bygget tæt ved gården, fordi beboerne arbejdede på gården. 1700-tallets små huse er svære at lokalisere og er vist helt forsvundet i dag. De var dårligt byggede og blev sjældent nævnt i kilderne.

Eksempler på udbyggernes huse Kokkedal

På Krykkegårds grund i Klemensker lå to udbyggerhuse i 1700-tallet. Det vestligste af dem blev senere til ejendommen Kokkedal. Kokkedal var en relativt stor ejendom.

Før udskiftningen i 1840-erne lå markerne spredt mellem hinanden. Eng- og agerlodder havde navne, som det ses i fæstebrevet til Ole Larsen fra den 14. august 1782. Vi kender ordlyden, da fæstebrevet blev

Kokkedal fra det ældste matrikelkort, 1828.

tinglyst på herredstinget. Jordejeren, Bendt Bendtsen, beskrev fæstejorden således:

»... et Stykke Sædesjord kaldet Bakke Stykket, dernæst ogsaa en deel Agerjord kaldet Sand Ageren, alt sammen beliggende Vester fra min Gaard, saa ogsaa en liden Ager, kaldet Skov Ageren, sønden oppe fra Gaarden, oppe ved min Skov, og en deel kaldet Bakkerne vester fra Gaarden, dernæst en Eng Ellebakken, som ligger imellem Sandageren og Bakkestykket, og en eng som ligger ved Humle Lunden, kaldet Torn Engen, nok en Eng kaldet Krat Engen, grænser op til Jens Mortens Grund,

Kokkedal 2023, med motorbane, foto forfatteren.

og endnu en Eng kaldet Holle Engen, og en Eng kaldet Mose Engen med Forbehold, at jeg betjerner mig af samme til at plødre og skære Tørv paa.«

Fæstet gjaldt på livstid og den årlige afgift var på ti slettedaler og kvartalskat til kongen svarede til to lispund smør. Ole Larsen skulle yde tre arbejdsdage og konen, Karen Larsdatter, én arbejdsdag under høsten, foruden høstarbejde skulle Ole Larsen møde en dag med et øg til »vårarbejde«.

Ole Larsen var ung og nygift, men døde allerede 1½ år efter han fik fæste på jorden. Enken blev ikke siddende i huset, men solgte til Ole Mickelsen, der var tjenestekarl hos herredsfoged Prahls enke i Hasle. Han var bondesøn fra nabogården Torpegård, 13. slg.

Bækkelund

Bolbygård i Klemensker havde tre udbyggere på grunden i slutningen af 1700-tallet, samt sandsynligvis også et eller to mindre huse uden jord.

Vest for Bolby havde Morten Hansen og Maren Jensdatter fæstebrev på tre jordlodder siden 1750: et agerjordstykke, en eng og et stykke jord med krat og vandhuller, kaldet »Kracken«. Der findes et skifte efter Morten Hansen, da han døde i 1784.

Her fremgår det, at de ejede huset på grunden. Det var på 11 stolperum, hvilket var større end man skulle forvente af udbyggersted, hvortil der var knyttet fæsteland, som kun blev beskattet for en tønde-land sædsjord.

Bækkelund på Hammers kort, 1750.

Morten Hansen efterlod sig en søn og seks døtre. Tre af døtrene var gift med udbyggere på nærliggende gårdes jorde, og de havde hver fået en medgift på 10 slettedaler. De fire andre børn blev lovet en tilsvarende pengegave på 10 slettedaler, selvom enken ikke havde råd til det.

Enken, Maren Jensdatter, fik gårdejereren, Thor Hansen, som lavværge, hvilket var ret almindeligt. Stervboet havde gæld, der oversteg værdierne og gårdejereren måtte kautionerede for enken, så hun kunne blive boende.

Til gengæld kunne jordejereren påvirke valget af efterfølger til hus og fæstejord. Det blev ikke afdødes søn, men en datter, Anna og svigersønnen, Svend Hansen, der overtog hus og fæstebrev.

Der findes et skøde på huset fra den 9. december 1784. I overdragelsesbetingelserne var indføjet en undentagskontrakt, der gjaldt så længe hun levede. Svigersønnen Svend Hansen skulle betale 110 slettedaler for hus og fæstebrev. Betalingen blev brugt til indfrielse af gæld.

Enken døde i 1787 og Svend Hansen slap med at forsørge svigermor i knapt tre år. Svend Hansen og konen boede ikke alene i huset. Enkens søn, Thor, boede stadig i huset, som inderste. Huset var også hjem for enkens datter, Birgitte og hendes 3-årige datter Maren Kirstine, medens manden var soldat i København. Manden blev 1801 registreret som »bortrømt«. Maren Kirstine voksede op på Bækkelund og blev senere husmor på et nærliggende udbyggersted.

Svend Hansen udvidede huset med et fag i 1790 og fire fag i 1802, så det i alt bestod

Luffoto af Bækkelund fra 1951.

af 16 fag i en lang længe med stuehuset mod øst og ladehuset mod vest.

Der var køer og heste, får og svin, jernkakkelovn, vogn, plov og harve. Tilsyneladende en velfungerende ejendom, men noget gik galt for familien. Af økonomiske grunde måtte de forlade ejendommen og overdrage hus og fæstebrevet til gårdejereren i 1814.

Svend Hansen og hustru blev indsidder hos et af børnene og endte med at modtage fattighjælp.

Stjernebakken og Mosekær

Udbyggere på »bondens fortovej« er lette at lokalisere på de ældste matrikelkort. Det ligger ofte tæt på udmarksgærdet op til lyngen.

Stjernebakken og Mosekær lå på henholdsvis Nørregårds og Søndre Badegadegårds »fortove«. Det vil sige, at de lå »ud for« gårdens jorde op mod udmarksgærdet, der adskilte avlsjorden fra lyngjorden. Lyngjorden mod Rutsker Plantage blev i 1860'erne, solgt af kommunen til husmændene, og deres jorde blev kaldt for henholdsvis Nørregårds og Søndre Bedegadegårds lynglodder.

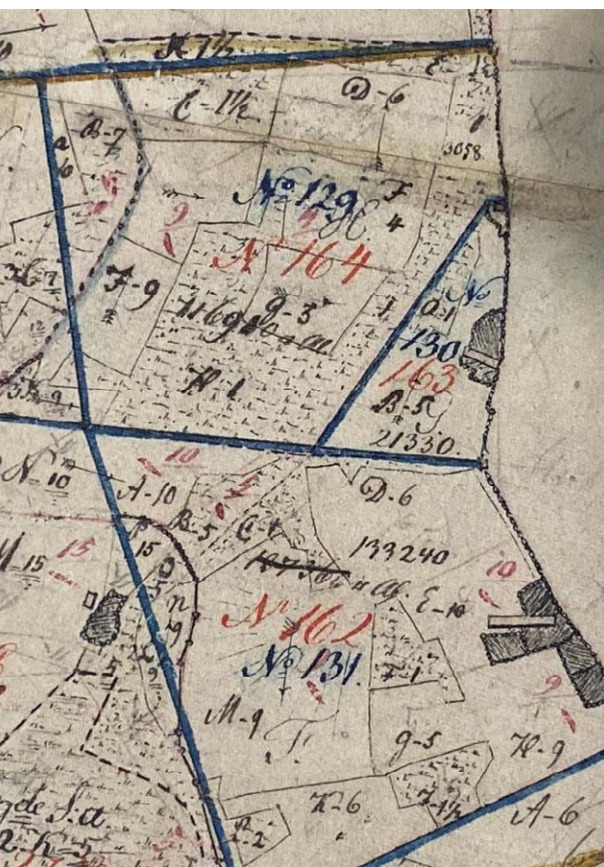
På de tidligste matrikelkort ses »fortovet« som området, der er angivet med et matrikelnummer, der adskiller sig fra gårdens matrikelnummer. På det ældste matrikelkort, er matrikel 162, der er angivet med rødt, Stjernebakken før udskiftningen. Efter udskiftningen ændredes matrikelnummeret til et blå 131, som igen relaterer sig til de lige linjer, der markerer ejendommens skel efter udskiftningen.

Det røde matrikelnummer 163 er Mosekær, der senere fik matrikel 130. Oppe i

trekanten af ses et lille hus – sikkert blot tre fag – som brændte i 1860'erne. Huset blev genopført på Søndre Bedegadegårds lynglod ud til den nye Nordre Lyngvej, der blev etableret, da lynglodderne – med matrikel 175 – blev solgt.

Både Stjernebakken og Mosekær blev en sag for kommissionen i 1720, der blev nedsat for at få styr på ejerforholdene. Egentlig lå de på kongens jord, men allerede i 1720 havde gårdene vundet hævde på jorden mente bønderne, og at den var en del af gårdenes ejendom. Resultatet for netop disse

Ældste matrikelkort over Stjernebakken.

ejendommens jorde forblev bondens, ved at man løste fæstebrev på jorden og betalte årlig afgift. Stjernebakken kunne i denne anledning have fået status som fæster under kongen, men den vedblev at høre under Nørregård.

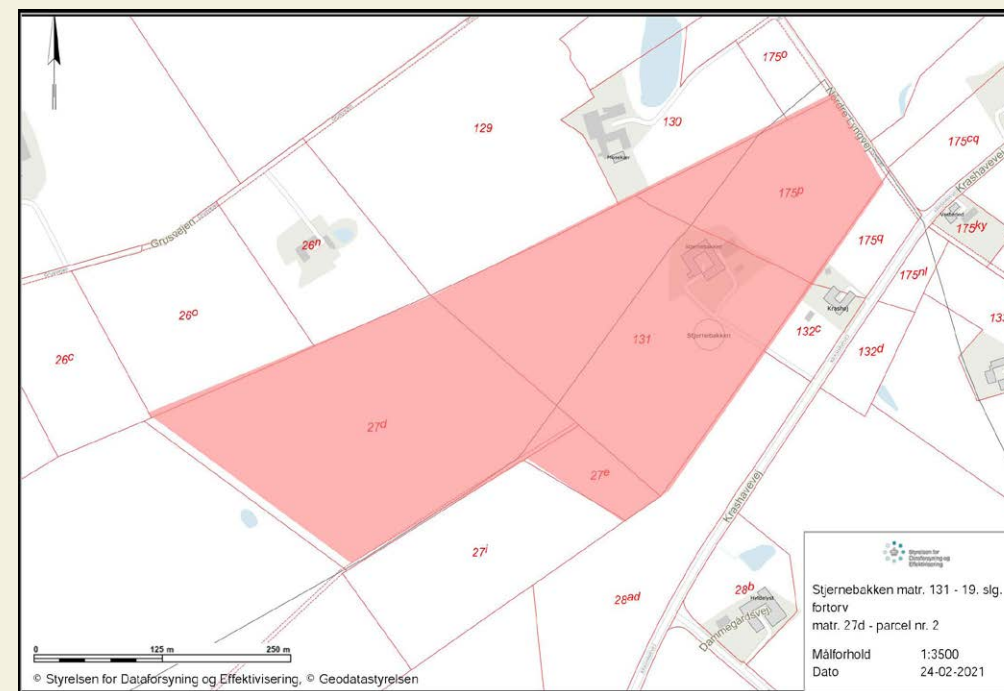
Stjernebakkens sidste fæstebreve på matrikel 131 udstedtes i 1833 og den blev i 1865 solgt til selveje. Ejendommen fik desuden et såkaldt arvefæstebrev på matrikel 175p, som var statens udmarksjord i 1859, for brugsretten betalt arveafgift. Tidligere blev denne jord kaldt for Kongens Udmark.

Ejendommen Mosekær kan følges tilbage til 1728, hvor huset var på otte stolperum eller fag. I 1746 var huset vokset til ti fag.

I 1819 afslører et fæstebrev, at fæstejorden udgjorde i alt 14 tøndeland sædsjord og fire »læs enges«, hvilket betød, at der kunne høstes i alt fire læs om året på engen. Det var en ret stor udbyggerejendom og huset var nu også vokset til 19 fag. Af et dokument fra 1833 ved vi, at huset både havde en stor brændevinspande med tilbehør på tre ankers størrelse, et ottedages standur og egetræsvæv.

I 1836 blev huset forsikret for første gang. Det var nu på 18 fag solidt bygget med egetræstømmer. Stuehus og ladehus var bygget i forlængelse af hinanden. Stuehuset havde en bredde på 9½ alen, hvorimod laden på 9 fag var 8 alen bred. I 1840 blev huset ombygget og bestod nu af en ensartet bygning på 14 fag, hvor halvdelen var stuehus.

Præsten skrev i kirkebogen ved en dåbs-handling, at familien var udbygger så sent som i 1852, hvorimod de i skattelisterne fra 1842 tituleres som husmand.

Stjernebakken på aktuelt matrikelkort.

Afslutning

I 1700-tallet ejede bønderne jorden og fordelte fæstejord til udbyggerne. Det var sjældent, at en udbygger blev gårdmand. Antallet af gårde var låst fast i et nummer-system, der kan føres tilbage til 1500-tallet. I femhundrede år er intet avlsbrug blevet opgraderet og fået tildelt et selvejergårdsnummer. I 1800-tallet blev uligheden mindre, udbygger og husmænd blev jordejere. I 1900-tallet blev udmarksproblemet løst og til sidst blev landboforeningen slået sammen med husmandsforeningen!

Jeg er vokset på landet og husker udsagn fra min ungdom, der mere end antydede gammelt nag: »Han blev gift med en gård-

mandsdatter og fik sig en gård«. Foruden en skjult misundelse, dækker udtalelsen over en gammel fordom om forskel mellem bønder og husmænd. Det at nogen opfattede bønder som »finere« folk, var absolut ikke positivt ment.

I Bornholms Vejviser for 1967 er landejendommens adresser endnu angivet som liggende på slg. (selvejergårds) eller vdg. (vornedgårds) nummer med tilføjelsen pc. (parcel), ? fortorv eller lld. (lynglod). Bagerst i vejviserne findes en gårdliste med ejeroplysninger - en tradition, der blev gentaget til 2017 i den sidste, trykte vejviser. Måske er der stadig en rangforskelse mellem gårde og »de andre huse«? 1700-tallets historie giver noget af forklaringen!